Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

*A doktori (PhD) értekezés tézisei*

**Kollár Dávid**

# Max Weber és az innováció szociológiája

*Max Weber történelemfilozófiája és módszertani eszközei a társadalmi változások értelmezéséhez*

A Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Őze Sándor
Témavezető: Prof. Dr. Hidas Zoltán egyetemi tanár

Budapest
2026

# I. A kutatás előzményei és problémafelvetés

A társadalmi-történeti folyamatok természetének adekvát leírása rég tűnt olyan téttel bíró feladatnak, mint napjainkban. A klímaváltozás, a mesterséges intelligencia térhódítása, a világjárványok, a post-truth kultúra felemelkedése és a geopolitikai feszültségek egyaránt olyan jelenségek, amelyek rekonstrukciója és megértése nehezen képzelhető el történeti perspektíva nélkül, miközben szétfeszítik a bevett magyarázati sémákat. Ezek a fejlemények nem pusztán elszigetelt válságjelenségek, hanem olyan összetett mozgások megnyilvánulásai, amelyek nem-lineáris dinamikával, emergens tulajdonságokkal és komplex visszacsatolási mechanizmusokkal jellemezhetők. Jelenkorunk sajátos paradoxona ugyanakkor, hogy miközben a történelmi megértés igénye különösen markáns – a múltról szóló átfogó narratívák nemzetközi bestsellerekké válnak[1] –, a történettudomány intézményes pozíciója átalakulóban, sok szempontból gyengülőben van.[2]

Ez a kettősség a kortárs történettudomány – és a tágan értelmezett humántudomány – egyik alapvető feszültségét illusztrálja: míg a historiográfiai újításokra építő mikrotörténelem[3] magas megbízhatósági szinttel rendelkező következtetésekre jut, addig a kevésbé részletgazdag, ám annál erőteljesebb magyarázó potenciállal bíró makronarratívák szélesebb társadalmi visszhangra találnak. Ez paradigmatikusan tükrözi a történeti megismerés jelenkori episztemológiai dilemmáját: hogyan integrálható a mikrotörténelem kontextuális gazdagsága a makrotörténelmi narratívák átfogó magyarázó struktúráiba anélkül, hogy feláldoznánk akár a jelenségek egyediségét, akár az általános mintázatok felismerhetőségét?

Ez a dilemma korántsem a jelenkor terméke: mélyszerkezetében a történelemfilozófia és a történettudomány viszonyának évszázados dinamikája ülepedett le – az általános mintázatok feltárására irányuló elméleti ambíció és az egyedi jelenségekhez ragaszkodó szaktudományos fegyelem konstitutív feszültsége. A 18. században a két vállalkozás még szerves egységet alkotott. A 19. század folyamán

[1] Harari 2015.

[2] The Royal Historical Society 2024; Townsend 2021.

[3] Ginzburg 2012; Magnússon–Szijártó 2013.

azonban – éppen akkor, amikor a történelem filozófiai értelmezése Hegel rendszerében a legnagyobb ívű formáját öltötte – a professzionalizálódó történettudomány a forráskritika módszertani fegyelmére hivatkozva egyre határozottabban védte önállóságát mind a spekulatív filozófiával, mind a születőben lévő társadalomtudományokkal szemben. Ennek az önállósodási folyamatnak Leopold von Ranke munkássága vált paradigmatikus jelképévé: az egyedi események forrásszerű rekonstrukciója a tudományosság garanciájaként fogalmazódott meg – szemben mindenféle előzetes elméleti konstrukcióval.[4]

A 20. század fejleményei ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy e távolodás sem nem egyirányú, sem nem visszafordíthatatlan folyamat: a század történetírásának legproduktívabb műhelyei éppen elmélet és empirikus gyakorlat újraszintetizálásából születtek. Az Annales-iskola nemzedékei a történettudományt programszerűen társadalomtudományként definiálták újra; a német nyelvterületen a bielefeldi iskola „történeti társadalomtudománya" intézményesítette a weberiánus fogalomhasználat és a társadalomtörténeti empíria szövetségét; az 1980-as évek végén az Annales „kritikai fordulata", majd Chartier reprezentáció-központú programja, végül a francia gondolkodás 1990-es évekbeli pragmatikai fordulata egyén és struktúra viszonyát a helyzetekben zajló gyakorlatok felől gondolta újra.[5] E fejlemények közös tanulsága, hogy a történettudomány nem redukálható elmélet nélküli tényrögzítésre: legjelentősebb innovációi rendre a filozófiai és társadalomelméleti reflexióval folytatott – hol bevallott, hol hallgatólagos – párbeszédből fakadtak. Olyan elméleti keretre van tehát szükség, amely egyszerre veszi komolyan az episztemológiai figyelmeztetéseket – a történeti tudás utólagos, szelektív, perspektivikus és fallibilis természetét –, és tartja fenn a történettudomány konstitutív ambícióját: a módszertanilag fegyelmezett, interszubjektíven ellenőrizhető kauzális magyarázat lehetőségét.

Egy ilyen elméleti keret keresése során különös jelentőséget nyer a szociológiai és történeti gondolkodás határterületén alkotó klasszikusok újraolvasása. Közülük is különösen releváns Max Weber

[4] Iggers 1988.

[5] Braudel 1958; Burke 1990; Chartier 1989; Wehler 1973b; Kocka 1999.

munkássága, aki számára központi jelentőségű volt a történeti mélység és az elméleti absztrakció termékeny szintézisének kérdése. Weber olyan fogalmi rendszer kialakítására törekedett, amely egyszerre képes megragadni a történeti folyamatok egyediségét és feltárni a társadalmi változások általánosabb mintázatait. Módszertani alapállása – amelyet a neokantiánus filozófia inspirált, de amelyet ő maga jelentősen tovább is fejlesztett – elutasította mind a naiv pozitivizmust, mind a szélsőséges relativizmust: egyfelől szembefordult a történelem és társadalom naturalizálásával, mechanikus törvényekre redukálásával, másfelől nem mondott le a szigorú, szisztematikus tudományos megismerés ideáljáról.

Nem véletlen, hogy napjainkban a Weber-kutatás reneszánszát éli, és intellektuális öröksége a társadalomtudományok számos területén újra előtérbe kerül mint a késő modern komplexitás értelmezésének különösen hatékony fogalmi keretrendszere. A nemzetközi kapcsolatok diszciplínájában Weber elméleti pozíciója meghatározó referenciaponttá vált;[6] a módszertani mezőben különösen izgalmas Weber és a modern ágens alapú modellezés közötti teoretikus kapcsolatok felfedezése, amennyiben az ágens alapú modellek generikus tulajdonságai mélyszerkezeti hasonlóságot mutatnak a módszertani individualizmus Weber által is képviselt koncepciójával.[7] Különösen jelentős karriert futott be az utóbbi évtizedben az (elektív) affinitás koncepciója, amely a társadalmi jelenségek közötti komplex, nem-lineáris összefüggések értelmezésének rendkívül szofisztikált analitikus eszközévé vált – a populizmus és a közösségi média szimbiotikus viszonyától a konspirációs gondolkodás és a post-truth jelenségek strukturális összefüggéseiig.[8] A politikatudomány területén a weberi karizmakoncepció vált termékeny kutatási programmá,[9] a hazai akadémiai diskurzusban pedig a fokozott érdeklődést egyebek mellett *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* új, a kritikai kiadás

[6] Lebow 2017.

[7] Manzo 2019; Di Iorio–Chen 2013.

[8] Howe 1978; McKinnon 2011; Lakatos 2011; Gerbaudo 2018; Demeter 2022.

[9] Breuilly 2011; Magalhães 2022.

alapján készült fordítása, valamint Takó Ferenc hiánypótló monográfiája jelzi.[10]

Jelen kutatás célja e gazdag interpretációs térben jól körülhatárolható: Weber történelemfilozófiai gondolkodásának szisztematikus rekonstrukciója, valamint az ehhez kapcsolódó módszertani eszközök kritikai elemzése és operacionalizálása. Ez a megközelítés természetesen nem példa nélküli a Weber-szakirodalomban – többek között Wolfgang Schluchter, Stephen Kalberg, Fritz Ringer vagy Hidas Zoltán is törekedett Weber történelemfelfogásának rekonstrukciójára[11] –, ugyanakkor ezek a munkák kevesebb – vagy eltérő szempontú – hangsúlyt fektetnek a weberi történelemfilozófia módszertanközpontú rekonstrukciójára. A specifikus fókusz több szempontból is indokolt. Egyrészt a Weber-recepció jelentős rekonstrukciós kísérletei csak korlátozottan terjednek ki a történelemfilozófiai szemlélet és a módszertan közötti organikus kapcsolatra. Másrészt a történeti magyarázat problémája a kortárs társadalomtudományi diskurzusban is centrális jelentőségű, amit jól jeleznek a történeti szociológia, a társadalmi komplexitáselmélet és az analitikus történetszociológia területén megfigyelhető élénk módszertani viták.[12] Harmadrészt a Weber által vizsgált történeti folyamatok – különösen a modernitás kialakulásának – elemzése továbbra is releváns perspektívát kínál a jelenkori társadalmi átalakulások megértéséhez.

Ezzel összhangban az értekezés arra vállalkozik, hogy rekonstruálja Weber többdimenziós történelemfilozófiai modelljét, amely a racionalizáció és fragmentáció dialektikájára, az értékszférák elkülönülésére, az axiomatikus kulturális diszpozíciókra és a karizmatikus ágensek szerepére épül; ezt követően pedig elemzi azokat a módszertani eszközöket – az ideáltípus heurisztikus konstrukcióját, az adekvát okozás kontrafaktuális modelljét és az elektív affinitás kvalitatív illeszkedési koncepcióját –, amelyek e komplex elméleti keret empirikus alkalmazását lehetővé teszik. A weberi fogalmi apparátus e két, egymást kiegészítő dimenziójának

[10] Weber 2020[1920]; Takó 2020.

[11] Vö. Schluchter 1981; Kalberg 2001; Ringer 1997; Hidas 2004.

[12] Vö. Adams–Clemens–Orloff 2005; Byrne–Callaghan 2013; Mahoney–Rueschemeyer 2003.

együttes vizsgálata lehetőséget teremt arra, hogy a teoretikus megfontolásokat és az empirikus alkalmazás lehetőségeit koherens egységben tárgyaljuk, túllépve a Weber-recepció gyakran megfigyelhető fragmentáltságán.

Fontos hangsúlyozni, hogy a dolgozat nem pusztán eszmetörténeti rekonstrukcióra törekszik. Bár természetesen foglalkozik Weber gondolatainak történeti kontextusával és intellektuális forrásaival, a fő hangsúly a weberi fogalmi apparátus aktualizálásán és operacionalizálásán van. A kutatás tehát egyszerre rekonstruktív és konstruktív jellegű: Weber történelemfilozófiai gondolkodásának rekonstrukciója révén olyan fogalmi eszköztárat kíván kidolgozni, amely alkalmas a társadalmi változás komplex folyamatainak elemzésére, túllépve mind a determinisztikus, mind a tisztán kontingencia-alapú magyarázatok korlátain.

## II. A követett módszertan

A disszertáció nem egyszerűen Weber gondolatainak ismertetésére vállalkozik, hanem egy olyan rekonstrukcióra, amely egyszerre teszi lehetővé a weberi fogalomrendszer analitikus kibontását és annak dialektikus re-interpretációját. Ez a kettős mozgás – az analitikus szétválasztás és a dialektikus újraszintetizálás – alkotja a módszertani megközelítés gerincét, amely három alapvető eszközre épül.

Az első a weberi fogalomrendszer analitikus rekonstrukciója. Weber gondolkodásának sajátossága, hogy fogalmai – a racionalizáció, az ideáltípus, az adekvát okozás vagy az elektív affinitás – nem izoláltan, hanem szoros belső összefüggésben állnak egymással. Ez a sűrű szövésű fogalmi-szemantikai háló teszi rendkívül gazdaggá Weber elméleti építményét, ugyanakkor ez nehezíti meg annak módszeres rekonstrukcióját. Az analitikus szétbontás teszi lehetővé, hogy az egyes fogalmak belső logikáját, genealógiáját és implikációit külön-külön is feltárjuk. Ez a mesterséges szétválasztás szándéka szerint nem öncélú: nem pusztán az egyes fogalmak elszigetelt vizsgálatára irányul, hanem azok újrarendezésére egy olyan értelmezési keretben, amely megvilágítja a köztük lévő kapcsolatok hálózatát.

A második az ellentétes elméleti álláspontok dialektikus terének feltérképezése. Weber koncepciói nem légüres térben születtek, hanem aktív intellektuális párbeszédben korának meghatározó irányzataival. Az értekezés minden fejezete egy-egy ilyen dialektikus tér felvázolásával kezdődik, amelyben két ellentétes pozíciót ideáltipikus formában rekonstruálok. Ezek a szembeállítások nem pusztán a történeti kontextus illusztrálását szolgálják, hanem olyan konceptuális terek létrehozását, amelyekben Weber szintéziskísérlete értelmezhető: a weberi megoldások éppen ezekben a dialektikus terekben nyerik el jelentőségüket, hiszen nem egyszerűen feloldják az ellentéteket, hanem meghaladják azokat egy olyan elméleti pozíció kialakításával, amely új szempontból világítja meg a problémákat. Ez a dialektikus térképezés módszertana hasonlít ahhoz, amit Collins nyomán „intellektuális hálózatelemzésnek" nevezhetünk, amely a gondolati pozíciókat nem izoláltan, hanem egymással folytatott kölcsönhatásukban vizsgálja.[13]

A harmadik módszertani eszköz az ideáltípusok és a konkrét esetek közötti hermeneutikai mozgás. A disszertáció maga is az ideáltipikus módszert követi, mind szerkezetében, mind elemzési stratégiájában. Egyrészt a szembeállított pozíciók – legyen szó teleológiai és perspektivista történelemszemléletről, nomotetikus és idiografikus módszertanról, naturalista és historista okságfelfogásról, vagy materiális és ideológiai determinációról – maguk is ideáltipikus konstrukciók: Hegel, Marx, Nietzsche, Schmoller, Menger, Rorty és a többi hivatkozott szerző természetesen sokkal komplexebb és árnyaltabb pozíciókat képviselt, mint amit egy-egy dialektikus szembeállítás megragadni képes; ezek az egyszerűsítő ideáltípusok azonban éppen abban segítenek, hogy világossá tegyék azokat az alapvető elméleti feszültségeket és választási kényszereket, amelyekkel Weber szembenézett, és amelyekkel a jelenkori társadalomtudomány ma is szembenéz. Másrészt maga a rekonstruált weberi modell is ideáltipikus formában jelenik meg: a cél nem Weber gondolatainak egyszerű reprodukálása, hanem azok belső logikájának kibontása és transzparens bemutatása. Végül ezeken az ideáltipikus konstrukciókon keresztül értelmeződnek konkrét történeti jelenségek, mint a protestáns etika és a kapitalista szellem viszonya, a nyugati és

[13] Vö. Collins 1998.

keleti civilizációk eltérő fejlődési pályái, vagy éppen a zenei racionalitás különböző formái.

Ezek a lépések nem lineáris sorrendet alkotnak, hanem a disszertáció egészét átható módszertani elveket, amelyek különböző hangsúlyokkal jelennek meg az egyes fejezetekben. Ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy a weberi történelemfilozófiát olyan elméleti és módszertani komplexumként rekonstruáljam, amely túllép a hagyományos dichotómiákon, és új perspektívát nyit a társadalmi-kulturális változás értelmezésében.

## III. Az értekezés felépítése

A kutatási célok megvalósítása érdekében a disszertáció öt, egymásra épülő fejezetre tagolódik, amelyek fokozatosan bontják ki a weberi történelemfilozófia és módszertan különböző aspektusait. Az **első fejezet** a weberi történelemfilozófia alapstruktúráját rekonstruálja. Kiindulópontja az a klasszikus filozófiai kérdés, hogy létezik-e a történelemnek valamiféle belső logikája vagy iránya. E kérdés kapcsán a fejezet két antagonisztikus történelemfilozófiai hagyományt azonosít és elemez: egyfelől a teleologikus történelemfelfogás különböző változatait, amelyek szerint a történelem egy meghatározott irányba halad, másfelől a perspektivista vagy relativista álláspontot, amely szerint nincs objektív történelmi „haladás", csak különböző értékrendek és narratívák versenye. E két pozíció feltérképezése után a fejezet részletesen rekonstruálja Weber sajátos középutas pozícióját és történelemszemléletének négykomponensű modelljét.

A **második fejezet** a történeti vizsgálódás egyik legmeghatározóbb módszertani kérdésére fókuszál: hogyan tehető empirikusan megragadhatóvá az a komplex, egyszerre lineáris és kontingens modell, amelyet Weber a történelemről alkotott? E kérdés elemzéséhez két ideáltipikusan felfokozott pozíció konstruálható: az egyik kizárólag az általános tendenciákra összpontosít, zárójelbe téve minden kontingens elemet, a másik lemond az általánosítás igényéről, és szigorúan az egyedi események kontextusára koncentrál. Weber válasza erre a dilemmára az ideáltípus fogalmának bevezetése: olyan heurisztikus eszközé, amely lehetővé teszi a történeti jelenségek karakterisztikus jegyeinek intellektuális felfokozását, tiszta formában való megragadását. Az ideáltípus-alkotás eszköze a fejezetben

kifejtett érvelés szerint az intencionális alapállás, amelynek révén különböző tényezőkből ágenseket konstruálunk – úgy teszünk, mintha a különböző történeti tényezők racionális entitások lennének, amelyek bizonyos célokat bizonyos eszközök révén akarnak elérni.

A **harmadik fejezet** az oksági magyarázat problémáját tárgyalja, szorosan kapcsolódva az ideáltipizálás módszeréhez: milyen ágenseket kell konstruálnunk egy adott történelmi jelenség magyarázatához, és közülük melyek azok, amelyek valóban releváns módon befolyásolták az esemény bekövetkezését? A történetírás két ideáltipikusan felfokozott szélsőpólusa egyaránt problematikus. A historizmus megközelítése szerint minden világállapot oka az azt megelőző világállapot a maga teljességében, így a történész feladata az összes lehetséges tény számbavétele; a természettudományt modellként használó magyarázati séma ezzel szemben az eseményeket általános oksági hatóokokra igyekszik visszavezetni, ami redukcionista megközelítéshez vezet, és képtelen a komplex társadalmi kölcsönhatások modellezésére. Weber az adekvát okozás modelljével kínál harmadik utat, amely kontrafaktuális vizsgálódáson alapul: nem azt kérdezzük, mi okozta az eseményt, hanem azt, hogy az esemény ugyanúgy bekövetkezett volna-e, ha bizonyos tényezőket eltávolítunk vagy módosítunk.

A **negyedik fejezet** az okságilag releváns ideáltipikus ágensek kölcsönhatásainak weberi értelmezését vizsgálja, középpontba helyezve a kvalitatív illeszkedés kérdését és az (elektív) affinitás fogalmát. A fejezet elsődleges kérdése: hogyan lépnek interakcióba egymással a különböző társadalmi szférák, és e kölcsönhatások miként vezetnek átfogó társadalmi változásokhoz? A materialista történetfilozófia szerint a társadalmi változás alapja a materiális környezet átalakulása, amely maga után vonja a felépítmény módosulását; az idealista nézőpont ezzel szemben az eszmék elsődlegességét hangsúlyozza. Mindkét megközelítés redukcionista jellegű, hiszen vagy az anyagi, vagy az eszmei tényezők primátusát feltételezi. Weber az affinitás fogalmával kínál alternatívát, amely a különböző elemek közötti használhatósági illeszkedést, kvalitatív rezonanciát írja le: a koncepció nem az elemek hasonlóságából indul ki, hanem abból, hogy bizonyos tényezők különösen jól hasznosíthatók eredeti funkciójuktól eltérő célokra – mint ahogy egy kulcs és egy zár illeszkedik, bár formailag különböznek.

Az **ötödik, szintetizáló fejezet** a weberi fogalmi apparátus kortárs alkalmazási lehetőségeit tárgyalja, különös tekintettel az ágens alapú modellezés paradigmájára. A fejezet bemutatja, hogy az ágens alapú modellek, amelyek eredetileg a komplex rendszerek viselkedésének szimulálására jöttek létre, különösen alkalmasak a weberi történelemfilozófia és módszertan 21. századi implementálására: a modern kapitalizmus kialakulásának weberi elemzése például ágens alapú modellként is rekonstruálható. Az így felépített ágens alapú történelmi modell lehetővé teszi, hogy megragadjuk a történelmi folyamatok komplexitását anélkül, hogy akár a determinizmus, akár a teljes kontingencia csapdájába esnénk: empirikusan tesztelhető hipotéziseket fogalmazhatunk meg a történelmi változásokról, és felvázolhatjuk az alternatív történelmi pályák lehetőségét.

## IV. Az értekezés új tudományos eredményei – tézisek

**1. tézis.** *Weber szerteágazó módszertani írásaiból, vallásszociológiai elemzéseiből és a racionalizációra vonatkozó megfontolásaiból rekonstruálható egy többé-kevésbé koherens történelemfilozófiai álláspont: egy nem-teleologikus tendenciaelmélet, amely a kritikai történelemfilozófia módszertani apparátusát szubsztantív – ám a hegeli vagy marxi értelemben vett szükségszerűséget nélkülöző – implikációkkal kapcsolja össze.*

Az értekezés első fejezete szisztematikusan bemutatja, hogy a weberi életmű mélyszerkezetéből – a szerző által expressis verbis soha ki nem fejtett módon – kiolvasható egy koherens történelemfilozófiai pozíció.[14] Ez a pozíció a kritikai történelemfilozófia módszertani fegyelmét kapcsolja össze a történeti folyamatokra vonatkozó – szükségszerűséget nem, de felismerhető tendenciákat állító – szubsztantív implikációkkal, anélkül, hogy a történelemnek irányt, értelmet vagy téloszt tulajdonítana.

[14] A szubsztantív és a kritikai történelemfilozófia megkülönböztetéséhez lásd Walsh 1951; Danto 1965; a vita klasszikus pozícióihoz Löwith 1932; Tenbruck 1975; Schluchter 1981; Hennis 1987; a hazai recepcióból Hidas 2004; Erdélyi 2015; Takó 2020; a rekonstrukciós kísérletekhez Roth 1976; Oakes 1988; Schluchter 1988; Turner 1992; Hidas 2004.

**2. tézis.** *Weber történelemszemlélete négy fő komponensből – a racionalizáció folyamatából, az értékszférák fragmentációjából, az axiomatikus diszpozíciókból és a karizmatikus áttörésből – felépülő modellként rekonstruálható. Ez a modell termékeny középutat kínál a teleologikus és a perspektivista történelemfelfogás között: a történelemnek nincs előre rögzített célja vagy végpontja, de vannak benne felismerhető tendenciák és lehetőségek.*

A teleologikus vagy esszencialista modell szerint létezik valamiféle univerzális lényeg vagy cél, amely felé a történelem szükségszerűen halad; ez vonzó magyarázatot kínál a történelmi fejlődésre és normatív alapot az értékelésre, ugyanakkor megkérdőjelezhető, hogy léteznek-e ilyen univerzális célok, és ha igen, hogyan ismerjük meg őket. A perspektivista vagy relativista megközelítés szerint ezzel szemben nem léteznek univerzális igazságok vagy célok: a történelmi változás különböző kultúrák, életformák, értékrendek, szótárak folyamatos interakciójának és újrarendeződésének eredménye. Ez a megközelítés jobban megfelel a történelmi tapasztalat sokszínűségének, és elkerüli az esszencializmus csapdáit, ugyanakkor azzal a kockázattal jár, hogy minden pozíciót egyenrangúnak tekint, és nem tud normatív alapot adni az értékelésre vagy kritikára – a perspektivizmus könnyen vezethet relativizmushoz vagy nihilizmushoz.

Az értekezés amellett érvel, hogy Weber történelemfelfogása termékeny párbeszédet folytat e két állásponttal, és olyan lehetséges szintézist dolgoz ki, amely képes meghaladni ezek alapvető gyengeségeit. A rekonstruált modell négy fő komponensből épül fel: (1) a racionalizáció folyamatából, amelynek során minden életszféra a saját belső logikája szerint egyre kiszámíthatóbb, ellentmondásmentesebb formába szerveződik; (2) az értékszférák fragmentációjából, mivel paradox módon éppen a racionalizálódás hozza felszínre a különböző szférák közötti ellentmondásokat; (3) az axiomatikus diszpozíciókból, azaz azokból az alapvető előfeltevésekből, amelyek magán a racionális rendszeren belül nem igazolhatók, és amelyek előre terelik, milyen irányban válik „észszerűvé" a racionalizáció; valamint (4) a karizmatikus áttörésből, amely radikálisan új értelmezést visz a rendszerbe, és töréspontot okoz. A karizma ebben az értelemben a „teremtő destrukció", a radikális újrakezdés elve a társadalmi változásban.

Weber e modellben elismeri a racionalizáció univerzális hajtóerejét, de a konkrét megvalósulást mindig partikuláris kulturális mintázatok függvényének tekinti: a különböző kultúrák a maguk partikuláris premisszái és értékei mentén racionalizálják a valóságot, és az életszférák is a maguk inherens logikája szerint racionalizálódnak, amelyek nem mindig hozhatók összhangba egymással. Azonosít átfogó trendeket és struktúrákat, de ezeket sosem tekinti kizárólagosnak vagy végérvényesnek; teret hagy az egyedi innovációnak, a váratlan fordulatoknak, a „sors véletlenjének". A történelem e modellben nem halad szükségszerűen egy meghatározott irányba, de nem is teljesen esetleges és irracionális. Ez a szemlélet elkerüli mind a naiv optimizmust, mind a cinikus relativizmust: nem ígéri a történelem „végét", ugyanakkor nem is tekinti az emberi cselekvést teljesen esetlegesnek, hanem a változás, az alakulás parciális és törékeny lehetőségével szembesít. (I. fejezet)

**3. tézis.** *Weber ideáltípus-koncepciója valódi szintézist kínál a társadalomtudományos gondolkodást régóta megosztó nomotetikus és idiografikus megközelítések dichotómiájában: egyszerre tesz eleget az elméleti általánosítás és a történeti partikularitás követelményeinek. Legfontosabb módszertani funkciója, hogy lehetővé teszi intencionális ágensek konstituálását, és ezáltal áthidalja a történelmi tények kaotikus sokasága és az értelmes magyarázati mintázatok között húzódó episztemológiai szakadékot.*

A nomotetikus és az idiografikus megközelítés dichotómiája[15] alapvető akadályt jelent a komplex történelmi folyamatok megragadásában; Weber válasza e dilemmára az ideáltípus. Az ideáltípus sem induktív általánosítás, sem deduktív séma: „gondolati képződmény" (*Gedankenbild*), amely a valóság lényegi aspektusainak kiemelésével és felerősítésével jön létre: nem a valóság átlagos vagy esszenciális vonásait tükrözi, hanem olyan analitikus konstrukció, amely értelmezési keretet kínál a jelenségek vizsgálatához.

Az intencionális ágensek konstituálása azt jelenti, hogy az ideáltípus olyan motivációkat, értékeket, célokat tulajdonít a történelmi cselekvőknek, amelyek koherens cselekvési logikát alkotnak.[16] Az ideáltípus-alkotás eszköze az intencionális alapállás:

[15] Windelband 1998[1894].

[16] Vö. Schütz 1962; Dennett 1998.

úgy teszünk, mintha a különböző történeti tényezők racionális entitások lennének, amelyek bizonyos célokat bizonyos eszközök révén akarnak elérni. Ez a nem-reduktív antropomorfizálás különösen termékeny, mert lehetővé teszi, hogy komplex társadalmi jelenségeket interaktív ágensek hálózataként modellezzük – olyan ágensekéként, amelyek a valóságban nem feltétlenül léteznek ebben a formában, de orientációs pontként szolgálnak a történeti elemzés számára. Mindez kiváltképp jól hasznosítható a többirányú racionalizáció modelljének operacionalizálásában, mivel az ideáltípusok segítségével rekonstruálható: (1) a különböző életszférák autonóm belső logikája, amelyek sajátos racionalitás szerint fejlődnek és kerülnek konfliktusba egymással; (2) a különböző kulturális prediszpozíciók rendszere, amelyek – ahogy Weber a protestáns Nyugat és a konfuciánus Kelet összehasonlításakor demonstrálta – eltérő pályákra terelik a civilizációk fejlődését; valamint (3) a karizmatikus innováció szerepe, amely váratlan fordulópontokat hoz létre a történelemben. Az ideáltípus fogalma így több puszta módszertani segédeszköznél: olyan episztemológiai innováció, amely egyszerre tesz eleget a fogalmi általánosítás és az empirikus konkretizáció követelményeinek, miközben megőrzi a társadalmi cselekvés jelentésteli, interpretatív jellegét. (II. fejezet)

**4. tézis.** *Weber adekvátokozás-koncepciója az ideáltipizálásból fakadó szelekciós problémára kínál módszertani megoldást: kontrafaktuális gondolatkísérletre épülő eljárás, amelynek episztemológiai megalapozását az objektív lehetőség kategóriája biztosítja, s amely az adekvát és a véletlen okok megkülönböztetését módszertani distinkcióként kezeli.*

Az ideáltipizálás révén a történelem különböző szférái – gazdaság, vallás, politika – koherens cselekvési logikával rendelkező ágensekként konstituálhatók, ám ez a módszertan önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy e potenciális ágensek sokaságából melyek gyakoroltak tényleges hatást egy adott történelmi folyamat alakulására. Az adekvát okozás módszerének középpontjában a kontrafaktuális gondolatkísérlet áll, amely szisztematikus eljárást biztosít az ideáltipikus ágensek tényleges történeti hatásának vizsgálatára: eltávolítjuk vagy módosítjuk a vizsgált ideáltipikus ágenseket, miközben minden más körülményt változatlanul hagyunk, majd a tapasztalati szabályok alapján mérlegeljük, hogy ez a

módosítás milyen alternatív történeti kimenetelhez vezetett volna. A vizsgálat eredménye világos kritériumot ad: ha a kimenetel jelentősen különbözne a ténylegestől, az ideáltipikus ágens adekvát okságiszerepet játszott; ha a kimenetel lényegében változatlan maradna, az ágens csupán véletlen tényező volt a történeti folyamatban.

A kontrafaktuális eljárás episztemológiai megalapozását az objektív lehetőség weberi kategóriája biztosítja:[17] egy tényellentétes állítás akkor rendelkezik objektív érvényességgel, ha összhangban áll a tapasztalat általános szabályaival – azokkal a nomologikus ismeretekkel, amelyeket az emberi cselekvés és a társadalmi folyamatok szabályszerűségeiről birtoklunk. Ez a megközelítés garantálja, hogy az ideáltipikus ágensek közötti szelekció interszubjektív érvényességre igényt tartó metodológián alapuljon. Az adekvát ok olyan tényező, amely a tapasztalat általános szabályai szerint „általában" vagy „várhatóan" előidézi a vizsgált következményt, míg a véletlen ok csak specifikus, esetleges körülmények között vezet az adott kimenetelhez – a distinkció tehát a magyarázat logikájára vonatkozik, s a valóság ontológiai szerkezetéről önmagában semmit sem állít. Az ideáltipizáció és az adekvát okozás így funkcionálisan kiegészítik egymást a történeti-kauzális elemzésben: előbbi azonosítja a potenciális magyarázó ágenseket és azok cselekvési logikáit, utóbbi meghatározza, hogy ezek közül melyek gyakoroltak tényleges hatást a vizsgált történeti folyamatra. (III. fejezet)

**5. tézis.** *Weber az elektív affinitást sajátos strukturális kompatibilitásként – használhatósági relációként – konceptualizálja, amelynek kulcsmechanizmusa az exaptáció: az a folyamat, amelynek során egy eredetileg más funkcióra létrejött struktúra új, az eredetitől eltérő funkcióra tesz szert. Az affinitás fogalma így olyan módszertani alternatívát kínál, amely túllép a materialista és az idealista redukcionizmus dichotómiáján.*

A kvalitatív társadalmi változások két meghatározó értelmezési módja – a materialista és az idealista paradigma – saját fogalmi apparátusán belül konzisztens válaszokat kínál, de mindkét irányzat hajlamos a monokauzális leírásokra: a materializmus az anyagi feltételekből és termelési struktúrákból, míg az idealizmus a nyelvi és

[17] Von Kries 1888; Heidelberger 2015.

fogalmi újraírásokból vezeti le a társadalmi változást. Az affinitás fogalmának szisztematikus rekonstrukciója feltárja, hogy két eltérő társadalmi forma vagy ágens között akkor áll fenn elektív affinitás, ha struktúrájuk, működési logikájuk olyan módon illeszkedik egymáshoz, ami lehetővé teszi kölcsönös felhasználásukat, anélkül, hogy eredetileg erre irányultak volna. Ez a használhatósági reláció funkcionális illeszkedésen alapul, amely lehetővé teszi, hogy egy adott szféra elemei egy másik szféra kontextusában is alkalmazhatóvá váljanak.

A protestáns etika és a kapitalista gazdasági formák weberi elemzésének rekonstrukciója az affinitás működésének kulcsmechanizmusát az exaptációban azonosítja.[18] A protestáns etika vallási célokat szolgált, a kapitalista gazdálkodás a racionális nyereségre irányult – egyikük sem a másik elősegítésére vagy legitimálására jött létre. Struktúrájuk sajátos kompatibilitása mégis lehetővé tette kölcsönös „újrahasznosításukat": a protestáns etika a gazdasági racionalitás katalizátorává vált, míg a gazdasági sikeresség a vallási üdvbizonyosság empirikus jelévé alakult. Ez a kölcsönös exaptáció vezetett a modern kapitalizmus emergenciájához mint kvalitatíve új társadalmi formációhoz.

Az affinitás és exaptáció fogalmaira építő módszertani keret alapvetően újraorientálja a társadalomtudományi vizsgálódást. A kutató feladata ebben a megközelítésben azoknak a relációknak, metszéspontoknak és strukturális illeszkedéseknek az azonosítása, amelyek exaptációs lehetőségeket hordoznak – annak eldöntése helyett, hogy melyik szféra determinálja a másikat. Az elemzés középpontjába a funkcionális használhatóság és kontextuális alkalmasság kérdése kerül: mitől válik egy adott szféra egy adott eleme alkalmazhatóvá vagy hasznosíthatóvá egy másik szféra számára? A szférák közötti interakció így nem determinisztikus, hanem lehetőségfeltételek által strukturált tér, amelyben új használatok, új funkciók és új társadalmi képződmények születhetnek – gyakran a cselekvők szándékaitól függetlenül, de nem szükségszerűen. (IV. fejezet)

**6. tézis.** *Az ideáltípus, az adekvát okozás és az elektív affinitás egymásra épülő módszertani lépésekként funkcionális egységet*

[18] Gould–Vrba 1982; Kollár 2021.

*alkotnak, amely az ágens alapú modellezés paradigmájában operacionalizálható. Ez az operacionalizálás a weberi gondolkodásban implicite már jelen lévő tendenciák explicit szisztematizálásaként értendő.*

Weber elvont történelemfilozófiai modellje mellé konkrét metodológiai eszköztárat is kifejlesztett, amely lehetővé teszi e modell operacionalizálását az empirikus történeti-szociológiai kutatás számára. A három eszköz egymásra épülő módszertani lépéseket alkot. Az első lépés a történeti-társadalmi valóság formátlan, kaotikus anyagának strukturálása ideáltipikus konstrukciók révén. A „protestáns etika" ideáltípusa így olyan ágensként írható le, amely az üdvösség bizonyosságát kereste (cél) a módszeres, aszketikus életvezetés és a hivatástudat révén (eszközök); a „kapitalista szellem" ideáltípusa pedig olyan ágensként, amely a folyamatos tőkeakkumulációra törekedett racionális kalkuláció és szisztematikus munkaszervezés révén. A második lépés ezen ágensek kauzális relevanciájának tesztelése kontrafaktuális gondolatkísérletek révén. Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában pontosan ezt a logikát követte, amikor szisztematikusan „letesztelte" a különböző vallási rendszerek hatását a gazdasági gondolkodásra és gyakorlatra.[19] A harmadik lépés a kontrafaktuálisan relevánsnak bizonyult ágensek közötti strukturális kompatibilitások és funkcionális komplementaritások – az elektív affinitások – interpretatív feltárása.

Weber történeti-szociológiai elemzései – különösen „*A világvallások gazdasági etikája*" – olyan kontrafaktuális vizsgálódásokat tartalmaznak, amelyek lényegi szerkezetükben megfeleltethetők az ágens alapú szimulációk logikájának: Weber különböző civilizációs kontextusokban elemzi a vallási eszmék és gazdasági gyakorlatok kölcsönhatásait, lényegében az ágensek kezdeti tulajdonságait és interakciós szabályait módosítva egy virtuális történeti laboratóriumban. A különböző vallási tradíciók által kondicionált társadalmi szereplők cselekvési orientációinak elemzésével Weber demonstrálja, hogy az eltérő „ágensek" különböző fejlődési pályákat generálhatnak.

[19] Takó 2015; Erdélyi 2015.

A megfeleltetés heurisztikus hozadéka konkrét számítógépes modellek építése nélkül is érvényesül: az ágens alapú szemléletmód lehetővé teszi, hogy rendszerezett módon gondolkodjunk a történelmi fejlődés alternatív pályáinak lehetőségéről, vizsgáljuk a különböző tényezők relatív jelentőségét, és azonosítsuk azokat a kritikus pontokat, ahol kis változások is jelentős eltéréseket eredményezhetnek a rendszer viselkedésében. Ez a megközelítés segíthet túllépni a makrotörténelmi nagy elbeszélések és a mikrotörténelmi kontingencia hamis dichotómiáján, és olyan árnyalt képet nyújthat a társadalmi változásokról és innovációkról, amely egyszerre ismeri el a strukturális kényszerek és az ágencia, a mintázatok és a véletlenszerűség, a tendenciák és az áttörések szerepét. (V. fejezet)

## V. A kutatás korlátai és további kutatási irányok

A disszertáció eredményeinek értékelésénél fontos figyelembe venni annak bizonyos korlátait is, amelyek részben a választott megközelítés, részben a terjedelmi korlátozások következményei. A disszertáció szükségszerűen szelektíven viszonyult a weberi életműhöz, elsősorban a történelemfilozófiai és módszertani írásokra koncentrálva: a vallásszociológiai, gazdaságtörténeti vagy uralomtipológiai fejtegetések csupán háttérként szolgáltak az episztemológiai rekonstrukcióhoz. A dolgozat másik jelentős korlátja, hogy elsősorban elméleti rekonstrukcióra és módszertani reflexióra összpontosított, nem tartalmazva kiterjedt empirikus esettanulmányokat a weberi modell alkalmazásáról. Fontos megjegyezni továbbá, hogy bár az ágens alapú megközelítés termékeny perspektívát kínál a weberi koncepciók operacionalizálásához, e modellezési paradigmának is megvannak a maga korlátai: az ágens alapú modellek gyakran egyszerűsítik a társadalmi valóság komplexitását, és bizonyos jelenségek – például a kulturális jelentések mélystruktúrái vagy a hatalmi viszonyok szimbolikus dimenziói – nehezen formalizálhatók e keretben; a weberi hermeneutikai érzékenység és interpretatív mélység bizonyos aspektusai nehezen fordíthatók le az ágens alapú modellek nyelvére.

Az eredmények és korlátok ugyanakkor számos további kutatási irányt jelölnek ki. Az egyik legfontosabb jövőbeli irány konkrét empirikus esettanulmányok kidolgozása, amelyek a rekonstruált weberi modellt és módszertant kortárs társadalmi-történeti jelenségek

vizsgálatára alkalmazzák, különös figyelmet fordítva az elektív affinitások és exaptációs folyamatok azonosítására: hogyan alakulnak ki új társadalmi konfigurációk eredetileg eltérő funkciókra létrejött elemekből? Hasonlóan fontos lenne a weberi koncepciók ágens alapú operacionalizálásának formális kidolgozása, amely lehetővé tenné a weberi hipotézisek formális tesztelését és a kontrafaktuális történeti forgatókönyvek szisztematikus vizsgálatát – összhangban Weber adekvátokozás-fogalmával. Termékeny irány továbbá a weberi modell és a kortárs társadalomtudományi irányzatok – a kritikai realizmus, a relacionális szociológia, a történeti institucionalizmus vagy az evolucionista társadalomelmélet – közötti mélyebb dialógus kialakítása, valamint a megközelítés interdiszciplináris kiterjesztése a komplexitástudomány és a hálózatkutatás eszközeinek integrálása révén – ami különösen releváns lehet olyan jelenségek vizsgálatában, mint a digitális átalakulás vagy a klímaváltozásra adott társadalmi reakciók.

## VI. Az eredmények összegzése és jelentősége

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy Weber történelemfilozófiai modellje és módszertani apparátusa különösen alkalmas a kortárs társadalmi kihívások értelmezésére és elemzésére. A weberi modell legfőbb erénye, hogy képes integrálni a történelem linearisztikus és kontingens aspektusait, a strukturális meghatározottságokat és az ágencia szerepét, az egyetemes tendenciákat és a kulturális partikularitásokat. A rekonstruált három operacionalizálási eszköz – az ideáltípus, az adekvát okozás és az elektív affinitás – együttesen olyan módszertani apparátust alkot, amely lehetővé teszi a komplex társadalmi jelenségek analitikus strukturálását, a kauzális viszonyok szisztematikus értékelését és a kvalitatív kölcsönhatások mélyebb megértését.

Az affinitás fogalmából kibomló paradigma újraleírása különösen gyümölcsözőnek bizonyult: az exaptáció fogalmával való összekapcsolás által az affinitás olyan használhatósági relációkra mutat rá, amelyek lehetővé teszik a társadalmi szereplők, intézmények és normák újrakonfigurálását az eredeti funkciójuktól eltérő kontextusban – egy olyan történeti elmélet irányába mutatva, amely képes megragadni a társadalmi változás nem-szándékolt, emergens logikáit is.

A disszertáció várhatóan négy területen járul hozzá a kapcsolódó diskurzushoz. Először: új perspektívát nyit a weberi életmű értelmezésében, rámutatva annak történelemelméleti és módszertani aspektusaira, amelyek eddig viszonylag kevesebb figyelmet kaptak a Weber-recepció főáramában. Másodszor: gazdagítja a történelmi magyarázat elméletét, túllépve a determinisztikus modellek és a partikularisztikus megközelítések korlátain, és olyan fogalmi keretet kínál, amely képes integrálni a történelmi folyamatok különböző aspektusait. Harmadszor: a weberi módszertan aktualizálásával és operacionalizálásával új eszközöket nyújt a történelmi-társadalmi folyamatok elemzéséhez. Negyedszer: hidat épít a kortárs evolúciós társadalomelmélet irányába – anélkül, hogy a két megközelítést egymásnak megfeleltetné: a weberi fogalmi apparátus az evolúciós és ágens alapú modellezés eszköztárával összekapcsolva közelebb kerülhet az alkalmazott kutatásokhoz, miközben megőrzi interpretatív gazdagságát, ugyanakkor az evolúciós modellek is árnyalhatók a weberi örökség révén.[20]

Weber intellektuális hagyatéka azt mutatja, hogy a történelmi-társadalmi változások megértése nem redukálható sem determinisztikus struktúrák működésére, sem szubjektív interpretációk esetlegességére: az adekvát társadalomtudományi megismerés e kettő dialektikus szintézisére törekszik, felismerve mind az általános mintázatok, mind a történeti egyediség jelentőségét. Ez a belátás pedig talán még soha nem volt olyan aktuális, mint napjaink egyre komplexebbé váló világában.

## VII. A szerző témához kapcsolódó publikációi

*Folyóiratcikkek*

Kollár József – Kollár Dávid – Pillók Péter (2026): The Information Society as an Exaptive Dynamic System. The Information Society, 42(4), 191–205. DOI: 10.1080/01972243.2026.2666806

Miskolczi Bernadett – Kollár Dávid – Kollár József – Zenovitz Lili (2025): Navigating the Pandemic: How Thinking Strategies

[20] Vö. Erdélyi 2015; Hidas 2020a; Takó 2020; Takó 2022; Kollár 2020; Kollár 2021.

Shape Well-Being. Creativity. Theories – Research – Applications, 12(1), 75–101. DOI: 10.2478/ctra-2025-0004

Kollár Dávid (2024): Max Weber and the Cultural Evolution. Historická sociologie / Historical Sociology, 16(1), 29–39. DOI: 10.14712/23363525.2024.3

Kollár Dávid – László Tamás (2023): Long torn by ill fate? Wounded collective identity in light of a survey in Hungary. Politics in Central Europe, 19(2), 265–281. DOI: 10.2478/pce-2023-0012

Kollár Dávid – László Tamás (2022): Megfogyva bár, de törve nem? Erdélyi Társadalom, 20(1), 23–37.

Kollár József – Kollár Dávid (2022): Le style c'est l'homme même? Style and Exaptive Authenticity. Philosophy Today, 66(4), 781–798. DOI: 10.5840/philtoday202278462

Kollár József – Kollár Dávid (2022): „A stílus az ember képe". Korunk, 33(12), 104–114.

Kollár Dávid – Kollár József (2022): A narratív magyarázatok védelmében. Replika, (127), 7–17. DOI: 10.32564/127.1

Miskolczi Bernadett – Zenovitz Lili – Kollár Dávid – Kollár József (2022): A szubjektív jóllét és az adaptív-konvergens, illetve exaptív-divergens gondolkodás közötti kapcsolat a koronavírus-járvány idején. Acta Medicinae et Sociologica, 13(35), 145–164. DOI: 10.19055/ams.2022.11/29/8

Kollár Dávid (2022): Max Weber és a földrajz. Szellem és Tudomány, 13(2), 75–89.

Kollár Dávid (2021): Max Weber and the chemistry of the Protestant ethic. Social Science Information, 60(4), 504–521. DOI: 10.1177/05390184211052874

Kollár József – Kollár Dávid – Mák K. (2021): Tulajdonságok nélküli futball. Korunk, 32(1), 66–72.

Kollár Dávid (2020): A Protestáns etika kémiája. Replika, (117–118), 273–284. DOI: 10.32564/117-118.11

Kollár Dávid – Kollár József (2020): The Art of Shipwrecking. Dialogue and Universalism, 30(1), 67–84. DOI: 10.5840/du20203015

Kollár Dávid (2020): Rend és deviancia. Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média, 9(1), 103–113. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2020.1.103

Kollár Dávid (2020): A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme. Replika, (114), 133–155. DOI: 10.32564/114.9

Kollár Dávid (2019): Kauzalitások nélküli társadalom. Változó Értékrendszer, 2019(1), 1–42.

Kollár Dávid (2019): Rival patterns of standardization: authenticity and algorithmization in the age of globalization. Kultūra ir visuomenė / Culture and Society, 10(2), 87–106. DOI: 10.7220/2335-8777.10.2.5

Kollár Dávid (2019): Redukció és komplexitás a tulajdonságok nélküli társadalmakban. Kultúratudományi Szemle, 1(2–3), 106–116.

Kollár Dávid – Kollár József (2017): Tulajdonságok nélküli társadalom. Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média, 6(3), 36–44. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2017.3.37

*Könyvek, könyvfejezetek*

Kollár Dávid – Pillók Péter (2023): A Crisis of Values? Conspiracy Theories and the Rise of Post-Truth Culture. In: Hard Times Create Strong Youth, 153–165.

Kollár Dávid (2022): Weber újratöltve: A kulturális evolúció és az innováció szociológiája. In: BLA Doktori Ösztöndíjprogram. Tanulmánykötet 2020/2021, 336.

Kollár Dávid (2019): Redukció és komplexitás (Utószó). In: Derűterápia avagy a hajótörés művészete, 188.

Miskolczi Bernadett – Kollár Dávid (2018): Személyre szabott isten. Vallás és modernizáció. Budapest: TEAM Társadalmi Elemzések Alkalmazott Műhelye.

*Konferencia-előadások*

Kollár Dávid (2024): Genius loci? Max Weber and geography. 119th ASA Annual Meeting, Montréal. Absztrakt: 98.

Kollár Dávid (2022): Narratives and Other Tools of Worldmaking. Age of Narrativity? konferencia. Absztrakt: 13.